

PRILOG PROUČAVANJU ČITAONICA I BIBLIOTEKA U KOTORU I OKOLICI

Unatoč brojnim smjenama stranih vladavina u povijesnom hodu i dramatičnim događajima u vezi s tim, Kotor i njegova okolica imali su dosta povoljne uvjete za nabavu i uporabu knjiga. Za razvitak toga važnog dijela kulture posebno su nužna dva čimbenika. Ponajprije mislim na kulturno-političku neprekidnost u radu mjesnih općinskih vlasti koje su, usprkos svemu, osiguravale miran i bezbolan prijelaz iz jedne vladavine u drugu. Osim toga, u gradu se rano razvio i dugo ostao relativno vrlo jak intelektualni sloj koji je imao potrebu za knjigom i knjižnicom, koji je održavao veze sa svijetom i imao kulturne potrebe, uglavnom na razini razvijenog sredozemnog prostora u koji se i Kotor uklapao.

Komunalni sustav upravljanja gradom sredozemnog tipa osiguravao je Kotoru i njegovu području tzv. »kontadu«, kulturno razvijen plemićki, građanski i obrtnički sloj, pa i neprekinutost povlastica, domaćih vlasti i tradicija, a, u vezi s tim, i potrebu za knjigom. U početku je, naravno, bila riječ o starom, neslavenskom stanovništvu među koje su se polako uklapali, a kasnije i prevladali, Slaveni. U srednjem vijeku, humanizmu, renesansi i baroku u mnogočemu je prisutno feudalno shvaćanje svijeta. I poslije većih akumulacija kapitala od pomorske trgovine i razvoja nove elite ne može još biti narodnog bibliotekarstva u prosvjetiteljskom, nacionalno-romantičnom ili socijalističkom smislu 19. i 20. st. Dakle, sve što se događalo prije, jedna je važna, u osnovi elitistička, etapa razvoja koja nije mogla, ni htjela ostati potpuno zatvorenom, nego je, uz pomoć školstva, javnih priredaba i osobnih primjera, društveno upravo zračila.

Jer, komunalni je sustav u Kotoru, kao i u drugim sredozemnim, pa i jadranskim gradovima, morao osigurati obvezatno plaćenog učitelja koji je djeci davao osnovnu, ali i srednjoškolsku naobrazbu. Katorska su se djeca, prije samo plemićka, i to u malom broju, upisivala i na fakultete, pa su, za mletačke vladavine, postojale i dvije katorske stipendije za sveučilište u Padovi. Rad u sva tri vijeca komunalne

uprave (*Consilium Maius, Minus i Rogatorum*) te u mnogim drugim službama zahtijevao je poznavanje latinskog jezika. I sam je *Statut* pisan na latinskom jeziku.

Uz taj svjetovni intelektualni sloj, važno je spomenuti i jaki rani crkven sloj naobraženih prelata i župnika. U sredozemnom komunalnom sustavu neizostavni su, naime, i gradski patron–zaštitnik, Katedrala, biskup i brojno svećenstvo u kojem je bilo i vrlo učenih ljudi. Osim što je u središtu našeg zanimanja bogat knjižni fond, sačuvan i danas, osobito u franjevačkoj i biskupskoj knjižnici (iako je 1434. biskupska palača izgorjela zajedno s vrijednim starim knjigama i arhivalijama), važno je istaknuti da su te učene duhovne osobe djecu poučavale pismenosti, što je povećavalo broj naobraženih ljudi. U tom je kontekstu važna rana nazočnost benediktinaca, od 9. st., te franjevac od 13. st., o kojima u arhivima postoje podaci da su posjedovali knjižnice i poučavali djecu pismenosti i, posebno, pomorstvu.

Slično je i s pravoslavnom crkvom u Kotoru koja se javlja poslije, osobito od trenutka dobivanja starih katoličkih crkava, najprije Crkve sv. Luke, a zatim i Crkve sv. Nikole. Tu se osnivaju knjižnice, a posebno valja istaknuti onu u manastiru Banje.

I okolica se grada Kotora lijepo razvijala, iako dosta kasnije. Tamo se prijašnje seljačko stanovništvo, koje je obrađivalo plemićke i crkvene zemljišne posjede, polako, tijekom 17. i 18. st. otiskivalo na more. Plemići i bogati pučani nerado dopuštaju svojim sinovima da plove put opasnih trgovačkih luka, u stalnoj opasnosti od gusara, ali zato novčanim zajmovima potpomažu razvitak toga, inače vrlo traženog, ali opasnog zanimanja. A seljačka djeca odlaze na more, prihvaćaju težak život i velike opasnosti i brzo se, na trgovačkim jedrenjacima, bogate, grade svoje kamene kuće, palače i vrijedne crkve. U svjetskim lukama oni oplemenjuju ukus, nabavljaju vrijedne slike, stilski namještaj, pa i knjige. Podaci o tim starim knjižnicama neće, nažalost, nikada moći biti dokraja poznati, ali i ono što je sačuvano dosta je znakovito (Bizanti, Zmajević, Balović, Visković, Bolica, Kamenarović, Ivanović, Tripković, Luković, Sbutega i dr.).

Pozornost valja obratiti i na rane privatne, zatvorene, ili djelomično zatvorene plemićke i crkvene čitaonice i knjižnice te se prisjetiti njihove društvene uloge. Mislim da bez zračenja iz tih privatnih ili poluprivatnih knjižnica plemića, bogatih građana, obrtnika, bračtovština i raznih drugih crkvenih struktura sigurno ne bismo imali poznate kotorske pjesnike–latiniste, *Statut* grada Kotora, naše ljude kao profesore na stranim sveučilištima, istaknute pravnike, teologe i

diplomate, pozlaćenu srebrnu palu u Katedrali, stilske palače, orgulje, baroknu poeziju i slično.

Rane privatne i crkvene knjižnice o kojima su već ponešto pisali Medaković, I. Stjepčević, R. Kovijanić, G. Brajković i drugi bile su zatvorene, odnosno otvorene za samo jednu vrstu ljudi, što je, uostalom, odgovaralo tadašnjim društvenim odnosima. A učenost nekih ljudi nije ostajala beskorisnom, osobito tamo gdje je postojala škola. Gracija Brajković iznosi neke zanimljive primjere rukopisnih udžbenika iz 18. st.³⁵⁵. Dakle, valja biti oprezan u oštrim podjelama privatnih ili javnih, zatvorenih ili otvorenih, feudalnih, staleških ili klasnih knjižnica. Naime, te su privatne i crkvene knjižnice u to doba često imale širu društvenu ulogu.

Poslije, pak, u 19. st. baš su te javne i otvorene knjižnice često bile dostupne samo određenim ljudima, izabranima prema nacionalnom, klasnom ili nekom drukčijem ključu (plemići, građani, pomorci, obrtnici, radnici, seljaci, Slaveni, Srbi, Hrvati, Jugoslaveni i sl.). Iako u 19. st. još nema modernih i institucionaliziranih narodnih čitaonica i knjižnica, a knjige i novine su često samo usputan motiv za okupljanje, ipak je riječ o velikom napretku prema širenju knjige i čitanja.

Bilo je određenih knjiga, čitaonica i, uvjetno, knjižnica u njima, iako one uglavnom nisu bile u prvom planu, pa o njima često nema nikakvih podataka. Stoga nas sve te čitaonice, klubovi i društva moraju zanimati općenito, jer, tek se prema njihovu karakteru, motivaciji rada i kulturnoj djelatnosti, može zaključivati kakve su se knjige morale čitati i nabavljati te kakve su knjižnice morale služiti kao podloga za takvu djelatnost.

Kad bih trebao odgovoriti na pitanje o knjižnicama i knjižničarstvu na području Kotora, ne uzimajući u obzir Risan, ali uvijek u strogom smislu pojma knjižnice, moj bi odgovor bio vrlo kratak i sažet: tu nema knjižničarstva i knjižnica, ni kao posebne ustanove, ali ni kao jedine djelatnosti nekog društva. Stoga se tako moralo i službeno odgovarati. Primjerice, 1871., na traženje C. K. Centralne statističke komisije u Beču, kratko je odgovoreno: »... U Kotoru knjižnice nikakve nema«³⁵⁶. Slično tome, u Kraljevini Jugoslaviji, puno poslije, na

³⁵⁵ »Prilozi pitanjima pomorskog školovanja u Perastu« *Zbornik Više pomorske škole u Kotoru* I., Kotor, 1974., str. 66–67.

³⁵⁶ Istorijski arhiv Kotor (IAK), Općina Kotor (OK), XLIV., 234.

pitanje Ministarstva unutarnjih poslova, predsjednik općine Antun Sablić je 1936. odgovorio da »gradska općina nema svoje vlastite biblioteke ni čitaonice, ali postoje privatne biblioteke i biblioteke raznih društava koje su bogate starom literaturom«. ³⁵⁷

Valja reći da su otvaranje knjižnice u Kotoru poticali i pojedinci, i državni organi. Tako je član općinske skupštine, dr. Urban Rafaeli, 14. travnja 1841. ponudio razrađen nacrt stvaranja općinske knjižnice. Tražili su od njega razradu detalja, pa on govori posebno o prostoru, policama, knjižničaru i čistačici. Budući da se očekivala velika štednja, za knjižničara čak nije predviđena nikakva novčana nagrada, pa se on sâm nudi za taj posao. Jasno je da je riječ o entuzijastu, a dr. Rafaeli je poznat kao znanstveni radnik koji je knjižnicu držao »novim budućim bogatstvom«. Odgovoreno mu je da je riječ o »zanimljivom i korisnom projektu« ³⁵⁸, ali sve je prepušteno administrativnom putu bez nekih rezultata.

Kad je riječ o službenim državnim inicijativama, zna se za jednu u korist trgovačke struke. Po tadašnjem zakonu, grad koji je imao više malih knjižnica unutar trgovačkih udruga mogao je otvoriti takvu specijalnu ustanovu. Ali, tako nije bilo u Kotoru ³⁵⁹.

Dakle, prave knjižnice nije bilo, ali razne su ustanove imale svoje male priručne knjižnice. Tako u jednom inventaru Kotorske općine iz 1868. postoji zanimljiv popis od nešto više od 200 knjiga ³⁶⁰.

U svim se tim čitaonicama i društvima odvijala neka vrsta mješovite kulturno-umjetničke, prosvjetarske, znanstvene ili zabavljачke djelatnosti, isto kao i u suvremenim amaterskim društvima u kojima

postoji raspon od tamburice i zbora do plesa i kazališnih predstava, a uz sve to imale su i vlastitu priručnu knjižnicu. Ona je, svakako, u drugom redu, ali u ono doba ipak vrlo važna, pogotovo za povijest knjižnica i knjižničarstva.

Krajem 18. i početkom 19. st. na području Kotora i u njegovoj okolici nalazi se jedanaest raznih društava i čitaonica koje su bile mjesta okupljanja i u kojima su knjige i novine bile čvrsti temelji motivacije rada.

Imena tih društava navodimo kronološkim redom:

- 1) *Casino nobile*, 1797–1814.
- 2) *Società del Casino*, 1843–1849.
- 3) Slavjanska čitaonica, Kotor, 1849–1880.
- 4) Slavjanska čitaonica (*Gabinetto di lettura*), Prčanj, 1861.
- 5) Slavjanska čitaonica, Dobrota, 1862–1945.
- 6) Srpska čitaonica, Kotor, 1880–1914.
- 7) Slavjanski dom, Kotor, 1880–1893.
- 8) Hrvatski dom, Kotor, 1893–1914.
- 9) Srpska radnička zadruga, Kotor, 1896–
- 10) Hrvatski napredak, Kotor, 1898–
- 11) Jugoslovenska čitaonica, Kotor, 1919–

Oni koji istražuju ovu gradu nailaze na jedan problem. Nema, naime, dostatno arhivskog materijala. Glavni je izvor bio arhiv Kotorskog poglavarstva koje je, kao policijska vlast, imalo dragocjene materijale. Ali, poslije rata, a prije osnivanja Arhiva u Kotoru, donesena je nerazumna i za znanost tragična odluka da se taj arhiv pošalje u tvornicu za preradu papira. Dobro sačuvana građa kotorske općine nema, pak, dovoljno dokumenata te vrste. Tako se uglavnom moramo oslanjati na neke starije napise koji su zbog ozbiljnosti njihovih autora, vjerujemo u to, pisani na temelju uvida u taj uništen arhivski materijal. Po bogatstvu građe iznimka je arhiv Slavjanske čitaonice u Dobroti.

³⁵⁷ IAK, OK, CCXXIV., 136.

³⁵⁸ IAK, OK, IX., 28 i 37.

³⁵⁹ IAK, OK, XII., 303.

³⁶⁰ IAK, OK, XXXVI., 2/t. Spomenimo samo, uz razna strana djela i antološke izbore (iz *Decameron*a, talijanskog jezika, povijesnih djela, latinskih poslovice i sl.), neka tadašnja nova izdanja (oko 1860. godine). Tako su tu: Valtazar Bogišić, Luka Botić (*Bijedna Mara*), Boškovićeva *Srpska sintaksa* (1864), Carevićev *Odziv Protopopu Nedjeljku*, Daničićevi *Oblici srpskoga jezika* (1864), Demetrove *Pjesme Jelačića bana* (1861), Hercegovina-Pjesma (1863), Jajčaninova *Ispovijest kerstjanska* (1859), Kazalijev *Grobnik* (1863), Kvaternikova *Politička razmatranja* (1861), Kraljevićev *Požeški dtak* (1863), Milosavljevićeve *Gusle Miloševe...* (1862), Mirkovićev *Život Kukuljevića*, Mandrovićev *Prozorje* (1864), Nikolićev *Prilozetak* (1864), Okrugićeva *Sriemska vila*, Dimitrovićev prijevod Puškinova djela *Ruslan i Ljudmila* (1859), Perakov *Životopis N. Š. Zrinskog*, Mirka Popovića *Junački spomenik* (1864), Meda Pucića *Pjesme* (1862), Subotićev *Zvonimir kralj hrvatski* (1862), Sundečićev *Vjenčić domoljubnih pjesama* (1862), Stojanovićev *Zmaj sedmoglavi* (1862), *Sveta Rozalija* (1863), Subotićeva *Srpska čitanka* (1855) i *Spomenici stare jugoslavjanske književnosti* (1853), Vukova izdanja 1864. itd.

*Casino Nobile (Plemićki klub) Kotor
1797–1814.*

Pred kraj mletačke vladavine pripadnici su kotorskih plemićkih kuća i bratstava, tada već jako prorijedenih, osnovali svoj Plemićki klub. Bilo je to javno kulturno–prosvjetno društvo u kojemu su se, osim raznih zabava, održavale i kazališne predstave i recitali, pa je, naravno, moralo biti i knjiga na temelju kojih se to sve moglo izvoditi. Naziv kluba govori kako se težilo okupljanju staleški izdvojenog, iako malobrojnog, plemićkog sloja. Poslije će to isto činiti građansko–činovničke skupine, obrtnici i radnici. Naziv, osim toga, pokazuje da je u klubu prevladavao talijanski jezik, a poslije, za francuske vladavine, francuski. Međutim, ono što nas posebno zanima, podaci o knjižničarskom djelovanju, nije dostatno sačuvano. Najviše se spominju priredbe zabavnog karaktera, karnevali i sl. Ozračje tih zabava, osobito za francuske vladavine Kotorom i Bokom (1807–1814), izazvalo je i neke društvene trzavice koje su, čini se, pospješile gašenje kluba. Bilo je, naime, prevelikih sloboda u oblačenju i ponašanju časničkih i činovničkih žena u klubu, i to u doba u kojemu je u Kotoru i okolici još uvijek vladala narodna nošnja i strogi moralni kodeks. Francusko je ponašanje najprije izazvalo veliko zgražanje i kritike, ali ubrzo zatim i oponašanje. A to je, pak, potaknulo djelovanje crkvenih struktura, pa je biskup Marko Gregurina izdao posebnu okružnicu. Čini se da su ti ozbiljni sukobi doista pridonijeli prestanku rada Plemićkog kluba u Kotoru 1814. godine³⁶¹.

*Societé del casino (Društveni klub) Kotor
1843–1880.*

Prva austrijska vladavina Bokom trajala je nepuno desetljeće (1797–1806), a druga je započela 1814. Poslije sređivanja društvenih prilika, poticaj za osnivanje novoga društva daju građani i činovnici.

³⁶¹ Anton Milošević, »Prosvjetno–kulturna društva u Kotoru«, »Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske«, Novi Sad, 1940., br. 1–4, str. 38–40; Isti, »Stvaranje«, Cetinje, 1947., br. 4–5.

Ali, ozračje i dalje ostaje talijansko, tuđinsko, kao što je, uostalom, u tom trenutku bilo i u školama i svim državnim i općinskim strukturama. Statut novoga društva odobren je 10. studenoga 1843. Detaljniji podaci o radu nisu poznati. Poslije su u tom talijanskom krugu nastajali tzv. *Gabinetto di lettura* i *Lega nazionale*, ali kronološki podaci i pravi rad nisu poznati.³⁶²

*Slavjanska čitaonica, Kotor
1849–1880.*

Osnivanje ovog društva predstavlja prvu reakciju na okupljanja u talijanskom duhu. Poslije burne 1848., oni koji osjećaju slavenski osnivaju svoju, Slavjansku čitaonicu. U borbi za kulturnu potvrdu sve snažnijega slavenskog stanovništva i u otporu talijanašima još nije bilo raslojavanja na Srbe i Hrvate. U toj je Čitaonici, naravno, tražena knjiga na narodnom jeziku, ali i tu, nažalost, opet ima više podataka o zabavnom životu, nego o knjigama koje su se čitale ili o kojima se raspravljalo.

Poslije više od tri desetljeća postojanja, razlog austrijskih vlasti da 1880. ukinu ovu Čitaonicu bio je posve politički. Prateći, naime, borbu južnoslavenskih naroda za vlastita nacionalna prava u Austro–Ugarskoj, uprava je Slavjanske čitaonice spontano reagirala kada je u studenome 1879. Svetozar Miletić pušten iz zatvora, pomilovan od cara Franje Josipa. Na prijedlog Andra Buronića, 16. prosinca 1879. sazvana je izvanredna skupština i poslana brzopjavna čestitka Miletiću u, a on je istodobno izabran za počasnog člana Slavjanske čitaonice u Kotoru zbog zasluga na političkom i književnom području. Nakon toga je Kotarsko poglavarstvo u Kotoru, 9. siječnja 1880., obustavilo rad te čitaonice, s obrazloženjem da je povrijeđen Pravilnik Čitaonice i čl. 24. Zakona od 15. studenoga 1867. Prostorije su zatvorene, a imovina popisana. Tu je odluku potvrdilo i Namjesništvo u Zadru. Ostala je još mogućnost žalbe Ministarstvu unutarnjih poslova u Beču, ali ni to nije uspjelo. Dodajmo još da je »Glas Crnogorca« 5. siječnja 1880. donio vijest o zatvaranju Slavjanske čitaonice u Kotoru³⁶³.

³⁶² Isto.

³⁶³ A. Milošević, »Prosvjetna...«, n. d., str. 40–42.

Slavjanska čitaonica, Prčanj 1861.

Ta se Čitaonica ubraja među one povijesne pojave koje se u literaturi navode kao povijesno sigurne, ali, zapravo, nemaju arhivske dokumentacije. Don Niko Luković, koji se najviše bavio prošlošću svojega zavičaja i o tome napisao manju, ali vrijednu, monografiju, navodi da je osnivač Čitaonice bio kap. Jozo Burović, pa je u kući njegova strica, kap. Antona Burovića, Čitaonica i započela s radom. Prema Lukovićevim riječima, ona je »imala zadatak da okuplja mještane, osobito pomorce, i da ih nacionalno odgaja«. Osim toga, Luković tvrdi da je Čitaonica »među svojim članovima, osobito pomorskim kapetanima, širila jugoslavensku svijest i duh sveslavenske solidarnosti«³⁶⁴. Kako bi sve to potvrdio, on navodi samo jedan dokument, odluku »Upravljajućeg odbora Društva Matice Dalmatinske« u Zadru prema kojoj je, 2. rujna 1868., »častna i rodoljubiva Čitaonica Prčanjaska« izabrana za člana–utemeljitelja Matice. Diplomom su potpisali tadašnji predsjednik i tajnik, inače važne ličnosti toga vremena, dr. Božidar Petranović i Stjepan Buzolić³⁶⁵. Uz tu, prčanjsku Slavjansku čitaonicu, kap. Đurko Radimir navodi i postojanje jednoga autonomaškog društva, *Gabinetto di lettura*, u Prčanju od 1862. godine³⁶⁶.

Kako bih razjasnio nejasnoće i barem pokušao nadoknaditi nemogućnost da se otvorena pitanja provjere arhivskim izvorima, držao sam korisnim da s don Nikom Lukovićem, još za njegova života, posebno razgovaram o Slavjanskoj čitaonici u Prčanju. Iz tog se neposrednog razgovora moglo zaključiti:

1) Iako dokumenata više nema, pa se ne može znati ni točan datum osnivanja Čitaonice, ipak je postojanje Čitaonice u Prčanju, još 1861., neporecivo sigurno. Don Niko je, naime, u svojim rukama imao arhivalije o osnivanju Čitaonice iz 1861., ali su one poslije pro pale.

2) Kad je, pak, riječ o autonomaškoj, talijanskoj struji koja je doista postojala u Prčanju i o njihovu, navodnom, odvojenom društvu s talijanskim nazivom »Gabinetto di lettura« iz 1862. don Niko Luković

misli da je ipak riječ o jednoj te istoj čitaonici koju je narodnjačka skupina nazivala Slavjanskom čitaonicom, a autonomaška *Gabinetto di lettura*. Sjedili su u istim prostorijama diskutirajući na oba jezika o istim temama.

3) Dakle, rad te Čitaonice nije bio ni širok, ni otvoren, nego se odvijao na usko stručnim sastancima (u obliku diskusija) pomoraca, s temama poput navigacije, burze, trgovačkih poslova i sl. To je don Niko Luković saznao neposredno iz mjesne predaje.

Stoga se Slavjanska čitaonica u Prčanju, usprkos svojemu kronološkom prvenstvu, ne može ubrajati među prave preporodne narodne čitaonice koje su imale važno kulturno–političko poslanje u tom povijesnom trenutku.

Slavjanska čitaonica, Dobrota 1862–1945.

Ova se, pak, Čitaonica može držati prvom Slavjanskom čitaonicom preporodnog tipa na Jadranu. Zanimljivo je da su Dobročani, pri njezinu otvaranju, bili toga potpuno svjesni. Zato prigodom prve obljetnice, 4. svibnja 1863., kada predsjednik govori o uspjesima njezina rada, iznosi svoje mišljenje kako su Dobročani pred Dalmacijom posvjedočili tri stvari. Najprije »naša plemenita čuvstva o narodnosti našoj«, zatim »našu dobru volju o napredovanju izobrazaja« i, napokon, »o napredku građanskog blagostanja«. Tu se, osim toga, izričito govori o vremenskom prvenstvu osnivanja Slavjanske čitaonice u Dobroti, izražavajući radost što odmah, tijekom ove prve godine rada »društva narodnijih čitaonica, istijem našijem duhom nadahnutih, ustanovile se jesu, tijekom prošaste društvene godine, ne samo u pomanjem mjestima, nego pače i u poglavitiem gradovima od Dalmacie, kao što su Zadar i Splet, gdje izbor najmudrieh ljudih Dalmatinske Države djelom pokazaše, da naše djelo sljedeći njega hvale i poštuju«.

Osnovni ciljevi Čitaonice izraženi su u odobrenom Statutu iz 1862., karakterističnim redom: pomorstvo, trgovina i njegovanje narodnog jezika. Prvo mjesto koje se daje pomorstvu i pomorcima posvuda je vidljivo. Tako se mjesna mladež koja pohađa nautičku školu besplatno može služiti Čitaonicom, a kapetani i časnici na trgovačkim brodovima, koji zbog plovidbe nisu stalno u mjestu, mogu biti članovi samo jedno ili više tromjesečja, uz naplatu od ukupno 2

³⁶⁴ Don Niko Luković *Prčanj* Narodni univerzitet Boke Kotorske u Kotoru, Bokeška štamparija, Kotor, 1937., str. 391–392.

³⁶⁵ Isto, str. 173. i 391–392.

³⁶⁶ Kap. Đurko Radimir, »Naše stare čitaonice u Dalmaciji«, »Novo doba«, Split, 17. srpnja 1937., str. 10.

fiorina. Prvi, pak, predsjednik, Vido Kamenarović, u svečanom govoru prigodom otvaranja kaže: »Malahnu kako snage naše, ubogu kako stanje naše, nu kreposnu kako ljubav naša, evo ustanovismo, velikomu Bogu hvala, ovu Slavjansku Čitaonicu, a namjerom da se pomorstvo, trgovina i gojenje narodnog jezika uspomaže«. Sve se to, ipak, dovodi u duboku vezu s preporodnim idejama. »Pomorstvo bi sjeme ovake čestitosti dobrojske, trgovinom procvatje svaka sreća u Dobroti, nu nekada junaštvo, a sada treba da nauka plodove dobrojske kiti... Jezik mili, hvala majkama našim, kroz drače i koprive zdrav se i čist među nama sahranio — trijeba, dakle, pomorstvo naše, jedini zanat i diku našu, sviema snagama podupirati, trijeba trgovinu, kako sredstvo blagostanja svakoga, nastojati oživjeti.« Osobito zadivljuje naglašenost značenja znanosti: »dičite se među inim sestrama, razvitku nauke i prosvjete, kako se vijeku dičila junaštvu i kreposti sinovah svojih...«. To posebno naglašavanje prosvjetnog i znanstvenog čimbenika u vezi s pomorstvom nije bilo samo u duhu vremena, nego se povezivalo s nekim, tada stvarnim nastojanjima Dobročana. Valja se, naime, prisjetiti da su osobe iz prvih redova ovoga kulturno-političkoga društva tadašnje Dobrote bile iste one osobe koje su se pokušavale boriti sa suvremenim problemima pomorskog gospodarstva. Mislimo ovdje, ponajprije, na uporne četvrtstoljetne pokušaje Dobročana i Bokelja (1849–1874) da, uz pomoć raznih oblika osiguravajućih društava, postignu veće okupljanje i dođu do većeg zajedničkog kapitala, te da se zajedničkim financijskim rizikom lakše opru prijelomnim trenucima: prevlasti pare nad jedrima, industrije nad obrtništvom i čelika nad drvetom. Sve je to, naravno, zahtijevalo i neko stalno mjesto za okupljanje i jednu širu i pristupačniju tribinu. Dobrotska je Slavjanska čitaonica nastala, između ostaloga, i iz tih gospodarsko-političkih potreba.

U kulturnom, pak, djelovanju Čitaonice u kojemu se naglašuje europski kulturni i prosvjetni pokret, a posebno njegovanje narodnog jezika i vraćanje njegova dostojanstva, ističu se, uz prvoga predsjednika, Vida Kamenarovića, dugogodišnji »upravitelj« Čitaonice Ivan Milošević te Pavo Kamenarović koji, osim što piše stihove u kojima veliča preporodne ideje i iznosi ljubav prema narodnom jeziku, polemizira o odnosima između talijanskoga i slavenskoga jezika u tzv. makaronskim stihovima (šaljivim pjesmama pisanim mješavinom dvaju jezika).

Takva razina diskusija o jeziku pretpostavlja, naravno, poznavanje i praćenje jedne i druge književnosti te posjedovanje knjiga, odnosno postojanje knjižnica.

Članovi su Čitaonice, osim toga, pratili i sve političke događaje i odgovarali na njih svojim stihovima. Valja naglasiti da iz njihova rada proizlazi i iskrena briga za razvijanje bratstva s drugim dalmatinskim gradovima i ostalim južnoslavenskim narodima.

A u Čitaonici se održavaju, kako je već rečeno, stručna i znanstvena predavanja, recitiraju stihovi, postavljaju se zagonetke u rimi, održavaju neke vrste kviza, zabave, igra se šah, tombola, karte i sl. Naravno, tu su i novine.

Iz svega toga proizlaze neka bitna obilježja kulturno-političke uloge dobrotske Slavjanske čitaonice koja potvrđuju da je naraštaj kapetana, brodovlasnika i pomoraca druge polovice 19. st. odgovarao ozbiljnim zahtjevima svojega vremena, uvijek na temelju praćenja suvremene književnosti i poznavanja knjige. Oni su svoju slavjansku viziju shvatili široko, služeći se vrijednostima ma gdje se nalazile i birajući počasne članove iz raznih krajeva. U borbi za jezik bili su snažni i prodorni, a u političkim okršajima u cijeloj Dalmaciji zauzeti i odlučni. Istodobno su rješavali svoje ozbiljne gospodarstvene probleme, osobito u solidarnosti u osiguravajućem sustavu brodova, tzv. Družbe bratinske³⁶⁷.

U Čitaonici su, uz tisak i beletristiku, nabavljali i stručne knjige, težeći praćenju suvremene znanosti. Teško je u spisima pratiti pregled društvene knjižnice, ali potpisan je svjedok, prisutan kada tu, prilično bogatu knjižnicu, osobito s izdanjima Jugoslavenske akademije i Matice te drugim stranim i domaćim knjigama nije imao tko preuzeti prije dolaska okupatora 1941., pa su se knjige razdavale, ili ostavljale na mjestu s kojega su poslije nestale. I, na kraju, ne smije se zaboraviti da je društvo, uz nemale žrtve, 1901. podignulo lijepu kamenu zgradu, prema nacrtu arh. Julija Maleševića, u kojoj se sačuvala bogata arhivska dokumentacija³⁶⁸.

³⁶⁷ Miloš Milošević »Slavjanska čitaonica« u Dobroti i preporodna kulturno-politička strujanja», »Zadarska revija«, br. 1, Zadar, veljača 1963., str. 1–19; »Zadarska revija«, br. 2, str. 151–165; Isti, »Rad prve Slavjanske čitaonice preporodnog tipa na Jadranu (Dobrota, 4. svibnja 1862.)«, »Mogućnosti«, 11–12, Split, studeni–prosinac 1982., str. 1096–1108.

³⁶⁸ Dnevnik Antona Miloševića, IAK, B2, 138, »POMI«, 0–211, II., str. 38. U Dnevniku se mogu pratiti detalji izbora uprave i rada.

Srpska čitaonica, Kotor
20. lipnja 1880–1914.

Iste godine kada je prestao rad Slavjanske čitaonice u Kotoru (1880), sazvana je skupština građana s namjerom da se u gradu osnuje nova čitaonica. Tada su već bile prošle godine narodnjačkih i slavjanskih okupljanja u Boki, a među mladim naraštajem započelo je isticanje hrvatske i srpske narodnosti. Pa, iako su pripadnici starijeg naraštaja na skupštini 30. svibnja 1880. tražili da se zadrži slavjansko ime, ipak je prevladalo mišljenje da novu čitaonicu treba nazvati Srpska čitaonica. Pravilnik je sastavio Stevo Vuka Vrčević i on je, s nekim izmjenama, prihvaćen. Izabran je privremeni odbor od pet osoba, do dobivanja odobrenja od vlasti. Nakon dobivanja tog odobrenja, 16. lipnja 1880., izabrana je uprava, a 20. lipnja Srpska čitaonica je otvorena. Iako nemamo posebnih podataka o njoj, valja reći da je Ilija Ramadanović, uz zaduženja u upravi, imao i posebnu ulogu knjižničara. Početkom rata (1914) austrijske su vlasti obustavile rad društva³⁶⁹.

Slavjanski dom, Kotor
7. srpnja 1880–1893.

Onaj dio članova ukinute Slavjanske čitaonice koji se nije morao odreći slavjanskih osjećaja i naziva, a nije se osjećao srpski, ulazi privremeno u još postojeći Društveni klub (*Casino civico*), te u njemu stječe većinu koja odmah 30. lipnja 1880. saziva izvanrednu skupštinu. Kotorški bilježnik Ivo Giunio sastavlja novi pravilnik po kojemu bi se klub trebao zvati Slavjanski dom, što se na skupštini 7. srpnja 1880. i prihvaća. Na Srpskoj se čitaonici vijorila srpska zastava, a na Slavjanskom domu crveno–bijelo–plava trobojnica, kao i prije na Slavjanskoj čitaonici i na bokeljskim brodovima. U to se vrijeme ona nije osjećala kao hrvatska zastava, nego kao slavjanski barjak³⁷⁰.

Hrvatski dom, Kotor
1893–1914.

Kada 1893. slavjansko ime austrijskim vlastima postaje zazornim, one traže da se naziv promijeni. Članstvo Slavjanskog doma tada odlučuje da promijeni ime u Hrvatski dom. To se dogodilo uglavnom pod utjecajem tadašnjega kotorskog poglavara Ambroza bar. Marojčića. Do ukidanja dolazi također pred početak rata (1914). Podaci o radu nisu sačuvani³⁷¹.

Valja još nabrojiti društva koja su sigurno njegovala svoje specifične knjižnice i bavila se kulturno–političkim radom:

- 1) *Srpska radnička zadruga*, 1896–
- 2) *Hrvatski napredak*, 1898–
- 3) *Jugoslovenska čitaonica*, 1919–

Jugoslovenska čitaonica nastaje u ozračju stvaranja nove države, pa se u nju uključuju i Srpska čitaonica i Hrvatski dom. Pojediniosti o radu nisu nam poznate³⁷².

Ovu, dosta manjkavu, sliku, dobivenu na temelju objavljene literature, osobito Antona Miloševića i Nike Lukovića te nekih novih arhivskih izvora, treba još dopunjavati. No, i ovakva kakva jest, ona svjedoči o nemalim nastojanjima Kotora i okolnih mjesta na području kulturno–političkih, prosvjetnih i zabavnih djelovanja, s ponegdje posve jasnom, a ponegdje manje vidljivom sastavnicom knjiga i knjižnica.

³⁶⁹ A. Milošević, „Prosvjetno...“, n. d., str. 42–43.

³⁷⁰ Isto, str. 43.

³⁷¹ Isto, str. 43.

³⁷² Isto.